

TOPLUMSAL ÇEVRE VE KONUT İLİŞKİLERİ *

NURETTİN ŞAZI KÖSEMİHAL

Toplumsal çevreyle konut arasındaki ilişkiyi incelemek için ilkin bu iki terimin açık seçik birer tanımını yapmak gerekir.

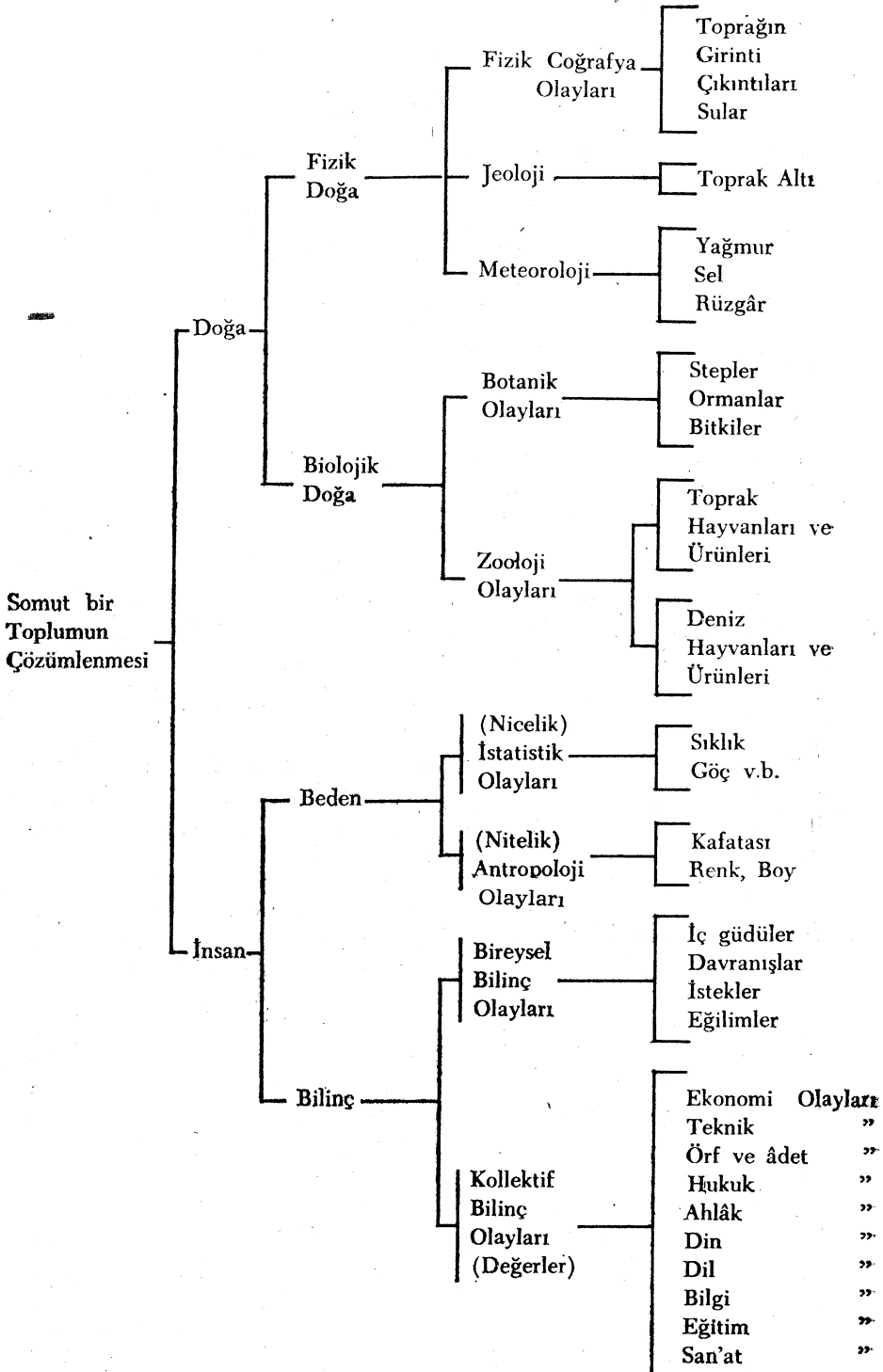
Toplumsal çevreye, toplumsal gerçeklik (realite), toplumsal hayat, toplumsal dünya da diyenler var. Toplum teriminin anlamı sınırı iyice kavranırsa "Toplumsal çevre" teriminin anlamı da kendiliğinden ortaya çıkar.

Toplum nedir? Bilindiği gibi toplumlar belirli bir toprak üzerinde, belirli amaçlar uğruna sıkışık, ya da seyrek olarak kümelenmiş, ya da serpilmiş insanlardan meydana gelir. Başka bir deyimle her toplumda doğa ve insan gibi iki ana öge vardır. Doğa deyince : insanı saran toprak su hava gibi fizik doğayla bitki ve hayvanları içine alan biyolojik doğayı anlıyoruz. İnsana gelince : insan denen varlık beden ve bilinçden meydana gelmiş bir bütündür. İnsan bedeni bakımından biyolojik doğayla, bilinci bakımından da psikolojik ve sosyolojik doğalarla, ya da değerlerle ilişki halindedir. Aşağıdaki şema doğa ve insan ögelerinden meydana gelen toplumun çözümlenmesini göstermektedir.

Denebilir ki : dağ, tepe, vâdi gibi toprağın girinti çıkıntıları, nehir, göl, dere gibi çeşitli sular Fizik Coğrafyasını; yeraltı tabakaları Jeolojiyi, çeşitli hava etkileri Meteorolojiyi ilgilendirmez mi? Böyle olunca bir de sosyolojinin bu olaylarla uğraşmasındaki anlam nedir?

Hemen belirtelim : bir olay pekâlâ aynı zamanda çeşitli bilimlerin konusu olabilir. Örneğin, maden kömürünün yanması herşeyden önce bir kimya olayıdır; ısı, ışık gibi olayların belirmesi bakımından da bir fizik olayıdır. Maden kömürünün yüksek fırınlarda yanması uygulamalı

*) Konut Paneli IV; Konut Tasarımlarında Çevre Etkenlerinin Değerlendirilmesi, Seri : E, Tebliğler, sayı 6, sayfa 1-9, 1967. (İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi "Yapı Araştırma Kurumu" yayınlarından.)

kimyayı, lokomotif kazanında yanması uygulamalı fiziği ilgilendirir. Ama bu maden kömürünün üretilmesi, kullanılması için insan zümreleri gereklidir. Bu bakımdan da maden kömürünün üretimi sosyolojiyi ilgilendirir.

Başka bir örnek alalım : Bazı bölgelerin toprak, hava, su koşulları, filân ya da falan bitkinin yetişmesine elverişlidir. İşte bu bölgelerde yetişen çeşitli bitkilerin biçimlerini, anatomisini, fizyolojisini araştırmak, sınıflamalarını yapmak özellikle botanik'in çeşitli dallarının konusudur. Ama bu bitkileri, yetiştikleri toprakların işlenmesi bakımından ele alırsak tarım, ya da insan coğrafyasının, yetiştikleri bölgelerle ilişkisi bakımından inceledik mi, "Botanik - Coğrafya" nın konusu olur. Beri taraftan bu çeşitli bitkiler toplumların yaşama tarzlarına, iş hayatlarına, endüstrilerine etkileri bakımından, ya da toplumun bunlara verdiği çeşitli değerler bakımından ele alındılar mı sosyolojinin konusu olurlar.

Görülüyor ki, fizik ve biyolojik doğa olayları toplumların yapılarını, yaşama biçimlerini etkileyerek sosyolojinin konusu olabiliyor. Şunu da belirtelim ki, toplumların teknik gücü arttıkça, fizik ve biyolojik doğanın topluma olan etkileri azalmaktadır. Bu örnekleri uzatmakta mâna yok. Demografya, antropoloji, bireysel bilinç, kolektif bilinç olayları için de aynı şeyler söylenebilir. Örneğin, insanların toprak üzerine sıkışık, ya da seyrek olarak yerleşmeleri, başka bir deyimle nüfus sıklığının kilometre kareye düşen miktarının sayıyla bildirilmesi, kuşku yok, herşeyden önce istatistik bilimini ilgilendirir. Ama sıklık olayı, toplumun diğer olaylarına etkisi bakımından ele alındı mı, o zaman bu istatistik sayılar sosyolojinin daha doğrusu sosyolojinin özel bir dalı olan demografyanın konusuna girer¹.

Başka bir örnek alalım : Bilindiği gibi bireysel bilinç olaylarıyla psikoloji uğraşır. Ama psikoloji olayları tıpkı fizik ve biyoloji olayları gibi toplum denen organik bütünün bir ögesi gibi ele alındı mı, başka bir deyimle toplumların yaşama biçimlerine örgütlerine, ideolojilerine v.b. olan etkileri bakımından incelendi mi sosyolojinin konusu olur².

1) Örneğin, Durkheim "Sosyal İş Bölümü" adlı kitabında : Nüfus sıklığının iş bölümünü doğurduğunu bunun sonucu olarak da bireylerde farklılaşmanın başgösterdiğini, geri verdirici hukukun, ceza hukukuna egemen olmağa başladığını, mekanik dayanışmaya dayanan ahlâkın, yerini organik dayanışmaya dayanan ahlâka bıraktığını, kolektif mülkiyetin yerine kişisel mülkiyetin geçtiğini; kısıyası, politik, ekonomik örgütlerin, toplum yapısının, baştan aşağı nasıl değiştiğini göstermeğe çalışır.

2) Sorokin "Contemporary Sociological Theories" adlı kitabında: Açlığın toplumsal hayat üzerine olan etkilerini göstermiştir. Sorokin, bu ince

Ekonomi, teknik, örf ve âdet, hukuk, ahlâk, dil, din, sanat gibi çeşitli kolektif bilinç olayları, ya da değerleriyle de bilindiği gibi, ekonomi, teknoloji, hukuk, ahlâk, dil bilimi, dinler tarihi, sanat tarihi v.b. gibi "özel sosyal bilimler" uğraşmaktadır. Yalnız bu özel bilimler, bu olayları toplum denen bütünden ayırarak, ya da ayrı var sayarak bağımsız bir takım olayarmış gibi inceler, oysa sosyoloji — daha doğrusu ekonomi, hukuk, ahlâk, dil, din sosyolojisi gibi sosyolojinin çeşitli dalları — bu olayları toplum denen bütünün bir ögesi gibi ele alır ve diğer olaylarla ilişkisini daima gözönünde bulundurur.

Şimdiye kadar yaptığımız bu çözümleme, toplumların ne kadar karmaşık (complexe) bir takım varlıklar olduklarını ortaya koymaktadır. İşte "toplumsal çevre" teriminden, toplum denen bütünün içine girerek onun bir ögesi, organı haline gelen bütün fizik biolojik, psikolojik olaylar, kolektif bilinç olayları ya da değerler anlaşılmalıdır.

Bu arada şunu da hatırlatalım ki, bilinç olayları ister psikolojik, ister kolektif nitelikte olsun dışlaşmağa, nesnelleşmeğe, daha doğrusu maddeye taşmağa eğilimlidir. Başka bir deyimle, kolektif olaylar psikolojik olaylar gibi iki yönlüdür. Bir yönü : İçimizde geçen ancak içe bakış yöntemiyle (méthode introspective) kavranan bilinç halleri; bir yönü de yüzden, bedenden başlayarak taş, toprağa, bitkiye, hayvana kadar uzanan taraflarıdır. Bu yönünü de duyu organlarımızla nesnel yöntemle gözleyebiliriz. Konut, cami, kilise, okul, kışla, hastane, atölye, fabrika, dükân, mağaza, türlü yollar, taşıtlar, âletler, makinalar, endüstri ve tarım ürünleri hep kolektif bilincin dışlaşmış, nesnelleşmiş, maddeleşmiş birer ürünüdürler. Çünkü bütün bu fizik olaylar, maddî olaylar, türlü teknikler; kolektif bilinçin yarattığı türlü değerler tarafından anlam kazanarak sosyal hayatın malı olmuşlardır.

Örneğin, inşa edilmiş bir konut, bir köprü, bir tapınak, bir anıt gerçi taş, kum, demir, tahta, çimentodan yapılmıştır ama insan bilincinin yarattığı türlü değerler tarafından anlam kazandıkları, onların izini, damgasını taşıdıkları için artık alelâde bir taş, kum, demir, tahta, çimento yığını olmaktan çıkmış toplumsal alanın malı olmuşlardır³.

leminde şöyle demektedir: "Açlık, besin sağlama yöntemlerinin düzelmesine, gelişmesine yardım eder, kıtlık yerlerden bolluk yerlere göçler başlar, aç toplumlar tok toplumları işgal eder. Hükümetlerin ekonomik eylemlere kontrolü artar, ölüm oranı artmağa doğum oranı azalmağa başlar. gündelik konuşmalarda, gazetelerde ve diğer zümrelerde hep besin sorunları üzerinde tartışmalar olur v.b."

3) Nurettin Şazi Kösemihal : "Sosyoloji Tarihi", Fakülteler Matbaası, 1955, İstanbul. Giriş (Sahife 1-14) de bu konu uzun uzadıya işlenmiştir.

Kıyası, "toplumsal çevre" : Toplumun sınırı içine giren bütün olayları, olguları, öğeleri, örgütleri, değerleri içine alan bir terimse, "konut" toplumun sınırı içinde bulunan bu binbir çeşit olaydan ögeden sadece biridir.

Toplum denen bu somut bütün : Bu binbir çeşit olayların, olguların, öğelerin, örgütlerin, değerlerin birbirlerine olan karşılıklı etkilerinden meydana gelen hareketli, dinamik bir dengesidir. Onun için toplumsal çevre içindeki bu binbir çeşit olaydan, ya da ögeden her biri hem değişken (variable), hem de fonksiyon olarak ele alınıp incelenebilir. "Konut" da toplum içindeki bu binbir çeşit ögeden, olaydan biri olduğuna göre bu binbir çeşit olay, olgu, öge, örgüt ve değerlerden her birinin konuta etkisi olabileceği gibi; konut'un da bunların her birine ayrı ayrı etkisi olabilir.

Böylece toplumsal çevreyle gene bu çevre içindeki çeşitli olaylardan biri olan "konut" arasındaki ilişkilerin ne kadar çeşitli, ne kadar karmaşık; dolayısıyla çözülmesi ne kadar güç bir sorun olabileceğine işaret ettikten sonra; toplumsal çevreyle "konut" lar arasındaki ilişkilere şöyle bir göz atalım.

Konutlar da diğer bütün toplumsal olaylar gibi kendisini saran toplumsal çevrenin çok çeşitli olaylarının etkisi altındadır. Üzerinde bulunduğu, toprak, su, hava gibi fizik doğa, ya da coğrafya, bitki, hayvan ve bunların ürünleri gibi biolojik doğa olaylarından tutun da; insanlara, insan zümrelerine ve bunların yarattıkları türlü değerlere çıkın hepsiyle az çok ilişki halindedir.

Gerçekten bazı toplumsal olaylarla —ki konut bunlardan biridir — Coğrafya olayları arasında çok yakın ilişki vardır. Jean Brunhes, bir yapıtında⁴ bu noktayı şöyle aydınlatır : "Yiyecek, içecek, giyim, kuşam, barınma gibi en ilkel ihtiyaçlara bağlı insan eylemleri ve bunları karşılayan toplumsal olaylarla coğrafya koşulları arasındaki ilişki diğer toplumsal olaylar arasındaki ilişkiye oranla çok daha kesindir" dedikten sonra Coğrafya olaylarıyla doğrudan doğruya ilişkisi olan yakın toplumsal olayları altı öbekte toplar. Onlar da sırayla şunlardır :

- a) Barınma, yâni konutların yapılışı, biçimi,
- b) Yolların yönü,
- c) Bitki yetiştirme,
- d) Hayvan yetiştirme,
- e) Maden işletme,
- f) Bitki ve hayvanların tüketimi.

4) Jean Brunhes : "Géographie Humaine", Bölüm I, II.

Bu altı temel olgunun dışında bulunan aile biçimi, politik örgüt, dinlerin, kanunların karakteri, edebiyat, bilim gibi diğer toplumsal olaylarla coğrafya olayları arasında gerçekten bir ilişki varsa bu ilişkiler, doğrudan doğruya değil araçlıdır, uzaktır.

Görülüyor ki Jean Brunhes Coğrafya olaylarıyla konutların yapıları, biçimleri arasında çok sıkı bir ilişki görmektedir. Örneğin ormana yakın yerlerde evlerin tahtadan yapılması, soğuk bir iklimde pencerelerin küçük, duvarların kalın olması doğaldır. Bu türden daha bir çok örnekler vermekte güçlük çekilmez. Yalnız bu örneklerle dayanarak Coğrafya olaylarıyla konutlar arasındaki ilişkinin kesin mutlak olduğu sonucuna varırsak çok büyük bir yanlış işlemiş oluruz. Çünkü Coğrafya olaylarıyla toplumsal olaylar (ki bunlardan biri de konuttur) arasında hiç bir zaman kesin bir nedensellik ilişkisi yoktur. Sadece bir bağlantı (connection) ilişkisi vardır. Kısası Coğrafya olaylarıyla konut'un yapısı ve biçimi arasındaki ilişki kesin; mutlak değil görelî (relatif) zorunsuz (contingent) dur. Örneğin: Orman civarında bulunan bir evin tahtadan yapılmış olması da olmaması da mümkündür; çünkü coğrafya dışı bir nedenin daima işe karışması mümkündür. Bakarsınız endüstri bakımından çok ileri bir toplumda öyle ucuz bir nesne icat edilir, yapılır ki, civardaki ormanın tahtası daha pahalıya geleceği için kullanılmaz olur. Böylece coğrafya etmen (facteur) inin hiç bir rolü kalmaz. Ya da soğuk iklimli bir toplumda ısıtma tertibatı o kadar ileri olur ki konutların pencerelerinin küçük, duvarlarının da kalın olmasına, lüzum kalmaz.

Konutla fizik ve biolojik doğa olayları arasındaki ilişkiye kısaca işaret ettikten sonra şimdi insanla, insan olaylarıyla, değerlerle, konut arasındaki ilişkilere geçelim.

Konut aile zümresinin doğal ve uygar ihtiyaçlarını sağlayan bir barınaktır, bir yapıdır denebilir. En ilkel aile zümrelerini barındıran kovuklardan tutun da günümüzün en uygar aile zümrelerini barındıran en uygar en konforlu konutlarına apartmanlarına çıkın, hepsinin amacı görevi birdir: Aile zümresinin ihtiyaçlarını sağlamak, onları barındırmak. Görülüyor ki konut aile zümresinin ayrılamaz bir parçasıdır. Bundan ötürü aile zümresinin uygarlık derecesi, üyelerinin çağlara, toplumlara göre değişen sayıları, bağlı buldukları çeşitli örfleri âdetleri değerleriyle, konutların yapıları, biçimleri, hacimleri, içdüzenleri v.b. arasında çok sıkı bir ilişkinin bulunması gerekir.

Yüz, yüz yirmi yıldan beri aile zümrelerini inceleyen sosyologlar değil yalnız uygarlıktan uygarlığa, çağdan çağa; aynı toplumun evrimin-

deki çeşitli dönemlerde bile birbirlerinden çok farklı aile tipleriyle karşılaştıklarını ortaya koymuşlardır. Bu çok çeşitli aile tiplerinden her birinin bağlı buldukları uygarlıkların, geleneklerin türlü örf ve âdetlerin, değerlerin kıyası her birinin taşıdığı özelliklerin; içinde yaşadıkları konutları etkilememesi, damgasını vurmaması mümkün müdür?

Örneğin çobanlığın egemen olduğu steplerde çayırıklarda gelişen, ortak bir atanın nüfuzu altında bulunan bir çok ailelerin birleşmesinden meydana gelen ataerkil aileler bilindiği gibi çok kalabalıktır. Böyle bir aileyi barındıracak konut'un da çoban uygarlığının geleneklerine, örflerine, âdetlerine, değerlerine uymaktan başka oldukça hacimli olması gerekir. Bunun gibi günümüzün uygar toplumlarına bağlı karı koca ailelerinin konutları; bunların yapılışı, biçimi, hacmi, iç düzeni de, içinde yaşayacak ailelerin toplumsal sınıflarına, köylü kentli olmalarına, ekonomik olanaklarına, mesleklerine, yetişişlerine, eğitimlerine, kültürlerine, bilgilerine, zevklerine göre değişir.

Ailelerin çeşitli örfleri, âdetleri, değerleriyle, konutlarının yapılışı, biçimi arasındaki ilişkiyi gösteren bir çok örnekler vermek mümkün. İşte bir iki örnek: Trapeza uygarlığına değil de bağdaş uygarlığına bağlı Osmanlı ailelerinin konutlarında sedirlerin divanların kullanılması, din değerlerinin etkisiyle pencerelere kafes konması, ana pencerelerin sokaklara değil de daha çok yüksek duvarlarla çevrili bahçelere açılması, erkek misafirler için harem dairesi yanında "selamlık" denen konutların kurulması gibi.

Şu son yirmi, otuz yıldan beri özellikle ikinci dünya savaşından sonra toplumsal çevrenin (yani uygarlıkların, göreneklerin, geleneklerin, örf ve âdetlerin, aile tipinin, din, hukuk, kültür, bilim, sanat, estetik gibi çeşitli değerlerin) konut üzerine olan türlü etkilerini inceleyen çalışmalara; toplu konutların (yani geniş yeşillikler ortasında dikeyliğine göklere tırmanan veya bir çok bloklar halinde yataylığına yayılan ya da bir kültür merkezi etrafında kümelenen, yüzlerce ailenin bir arada yaşamasını sağlayan büyük modern sitelerin) geleneklere, örflere, âdetlere, ailelere, çeşitli değerlere olan etkilerini inceleyen araştırmaları da katmak gerekir.

Örneğin Fransa'da kurulan üç büyük site üzerinde, Chombart de Lauwe'un yaptığı araştırma⁵⁾, bu yoldaki çalışmalara güzel bir örnek olabilir. Bu yapıtta araştırılan siteler şunlardır:

5) Paul Chombart de Lauwe, Famille et Habitation II. Un Essai d'observation expérimentale, Centre National de la Recherche Scientifique, 1960.

a) Paris'in 13 kilometre güney batısında bloklar halinde 34 hektar üzerine kurulan "La Plaine" sitesi 1754 aileyi barındıracak. Bu büyük sitenin 1957 yılında sosyolojik araştırması yapılır iken ancak 638 konutu tamamlanmıştı.

b) Bordeaux'nun 4 kilometre doğusunda gene bloklar halinde 16 hektar üzerine kurulan "La Benauges" sitesi. Anket yapılırken 606 konut vardı. İleride bu sitedeki konut sayısı iki misli olacaktır.

c) Nantes'in 4,5 kilometre güneyinde 3 hektar üzerine kurulan "La Maison Radieuse"dır. Le Corbusier tarafından yapılan "La Maison Radieuse" dikeyliğine göklere tırmanan bir tek yapıdan ibarettir. Bu yapı da 1957 de bitmiştir. İçinde 291 aile yaşamaktadır.

Chombart de Lauwe ve yardımcıları (J. Jenny, L. Couvreur, P. Labat, M. Retel, J. Charazac, G. Rocher, D. Dubois-Taine, M. J. Chombart de Lauwe, E. Perroy) bu yapıtta; bu üç sitenin genel karakteristiklerini, ekolojik durumlarını, mimarî kuruluşlarını, içinde yaşayan ailelerin kategorilerini, aile reislerinin mesleklerini, her iki ailenin çocuk sayısını, nüfus çoğalma derecesini belirlemeğe çalışırlar.

Ayrıca, eski konutlardan bu yeni sitelere yerleşen ailelerin durumunda meydana gelen türlü değişiklikleri incelerler. Özellikle şu soruların cevapları araştırılır:

a) Siteye yerleştikten sonra : Aile hayatının tadı arttı mı, azaldı mı?

b) Siteye yerleştikten sonra : Aile reisi evde daha mı çok daha mı az kalıyor?

c) Siteye yerleştikten sonra : Aile reisinin ev işlerine yardımını arttı mı, azaldı mı?

d) Siteye yerleştikten sonra : Çocuklara bakmak güçleşti mi, kolaylaştı mı?

e) Siteye yerleştikten sonra : Çocuk sahibi olma isteğiniz çoğaldı mı, azaldı mı?

Bütün bu sorular anket yöntemiyle incelenmekte, verilen cevaplar cetvel halinde yüzdelerle bildirilmektedir.

*
**

Günümüzün önemli sorunlarından biri de ailelerin sitelere yerleştirilmesi olayıdır. Bu büyük sitelere aileler gelişmiş mi, yoksa belirli amaçlarla hazırlanmış çeşitli testlerin sonuçlarına göre mi yerleştirilmelidir?

Yerleştirme konusunu bilimsel görüş ve yöntemle inceleyenlerin başında Sosyometrinin kurucusu Moreno⁶ gelir. Birinci dünya savaşı içinde Moreno, Avusturya'da bulunan bir mülteciler kampına atanır. Genç hekim bu kampta bir yandan hastalarına bakarken, bir yandan mültecilerin toplumsal hayatlarıyla ilgilenir. Barakalardan meydana gelmiş bir kampın her bir barakasinda 4-5 aile barınmaktadır. Ama bu barakaların bazılarında kavga, patırdı hiç eksik değildir. Hattâ bir kere kavga o kadar büyür ki yöneticiler, polise başvurmak zorunda kalırlar. Bu olaylar, genç hekimin zihnini kurcalarken günün birinde aklına : “Bu aileler bu barakalara gelişi güzel yerleştirilmişlerdir, ben bunları bir test'e tâbi tutsam, her aileye, hangi ailelerle aynı barakada oturmak istediklerini sorsam, sonra da kamptaki aileleri herkesin isteğine göre yeniden yerleştirsem, acaba bu uyumsuzluklar azalır mı?” diye bir fikir gelir.

Böylece : “Hangi ailelerle aynı barakada birlikte oturmak istersiniz, en çok istediğiniz ailelerden 4 ünü, hiç istemediğiniz ailelerden de gene dördünü bildiriniz” diye hazırladığı soru kâğıtlarını bütün ailelere dağıtır. Soru kâğıtlarını topladıktan sonra aileleri birer daire, aralarındaki çekimi kırmızı, itimi de siyah çizgilerle göstermek üzere bir kâğıda döker. Böylece kamptaki ailelerin karşılıklı sempati ve antipatileri kâğıt üzerinde açıkça belirmiş olmaktadır.

Moreno, bunlara “Sosyogram” adını vermiştir. Bu sosyogramları inceleyen Moreno, hayretle görüyor ki : bazı ailelere sempati çok fazla (ki bunlara yıldız aileler denebilir), bazılarında orta derecede, bazılarında da hiç yok, bunlar bütün zümre tarafından itilmişlerdir. İşin tuhafı kavgalar, patırdılar hep bu itilmiş ailelerin bulunduğu yerlerden çıkmaktadır.

Moreno, kamptaki aileleri herkesin isteğine göre yeniden yerleştirdikten bir kaç hafta sonra kavgaların azaldığını biraz sonra da büsbütün yok olduğunu, kampın huzura kavuştuğunu, en kavgacı ailelerin en yakın aileler haline geldiğini görüyor

Demek ki yerleştirmenin bir zümreye büyük etkisi var. Kötü yerleştirilirse o zümre hasta oluyor. Ama burada görüldüğü gibi sosyometri testi'nin uygulanmasıyla o zümreyi tedavi etmek mümkün. Kısası, insan-

6) J. L. Moreno 1892 de Bükreşte doğmuş, tıp öğrenimini Viyana'da yapmıştır. Bir psikiyatrist olan Moreno tıp bilgisini felsefe kültürüyle tamamlamayı ihmal etmemiş. Freud'den başka özellikle, Bergson, Marx ve Alman fenomenologları üzerinde hayli kafa yormuş. 1925 yılında da Amerika'ya göç etmiş ve yerleşmiştir.

lar gibi zümreler de hastalanırlar. İnsanları tedavi etmenin nasıl çeşitli yolları varsa; zümreleri tedavi etmenin de çeşitli yolları ve teknikleri olacaktır. "Sosyometri testi" bu yollardan ve tekniklerden sadece biridir. Görülüyor ki, bir hekim olan Moreno yalnız bireyin tedavisiyle yetinmemekte, zümreyi tedavi çarelerini de araştırmaktadır.

Konu hakkında daha etraflı bilgi edinmek isteyenler "Sosyometrinin Temelleri"⁷ adlı yapıta başvurabilirler.

Önce de bildirdiğim gibi, son derece çeşitli, karmaşık, çözümü de o oranda güç, toplumsal çevre - konut ilişkilerinin ancak bazılarında dokunabildiğimi hatırlatmağa bilmem lüzum var mı?

---

7) Moreno : Sosyometrinin Temelleri, giriş ve Bölüm IV, (Türkçeye çeviren : N. Ş. Kösemihal), İstanbul Matbaası, 1963.